

Рущенко І.П., д-р соціол. наук, проф., професор кафедри соціології і публічного управління Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, вул. Кірпічова, 2, Харків, 61002, Україна, email: rush_ip@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>

ВЕЛИКИЙ ВИХІД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (феномен переміщених осіб 2022 року)

Стаття присвячена соціологічному аналізу унікальної історичної події – масовому “виходу” цивільних українців під впливом російського наступу 2022 р. З 24.02.2022 р. почала формуватись унікальна соціальна група – переміщені особи 2022, яка нараховувала на кінець травня близько 15 млн осіб і поділялася на дві складові: внутрішньо переміщені особи (≈8 млн осіб) і українці, що знайшли тимчасовий притулок у країнах Європи (≈7 млн осіб). Це велика соціальна статистична група, члени якої об’єднані спільним статусом переміщених осіб і загальними проблемами, що є характерними для біженців. Розглянуто внутрішню структуру групи, а також п’ять “хвиль” вимушених переселенців, що відрізняються часом виходу з місць постійного проживання, соціальним складом і психологічними настановами біженців. Визначено низку категорій громадян, які відмовлялися від виходу й залишалися у своїх оселях. Розглянуто ставлення сторін воєнного конфлікту до цивільних у межах класичної тринітарної війни, що розгорнулася на території України. Агресор, по-перше, розглядав цивільних як заручників й інструмент шантажу; по-друге, провокував масовий вихід для тиску на країни Європи; по-третьє, використовував місцеві громади як джерело забезпечення своїх військових; по-четверте, використовував як біомасу для вирішення власних демографічних проблем шляхом перетворення українців на росіян. З огляду на це, важливу роль у недопущенні паніки, хаосу та соціальної катастрофи під час виходу зіграло накопичення соціального капіталу у попередні десятиліття української незалежності. Запропоновано: в мирні часи більш продуктивно розв’язувати питання цивільного захисту, зокрема, розробити комп’ютерні моделі масового виходу з великих міст і окремих регіонів, які можна було б використати на практиці під час катастрофічних явищ.

Ключові слова: російсько-українська війна, переміщені особи, біженці, велика соціальна група, російське вторгнення, російська окупація, геноцид.

Rushchenko I.P., Dr Habil (Sociology), Professor, professor of the department of sociology and public administration, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute”, 2, Kirpichova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine, email: rush_ip@ukr.net, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7602-244X>

THE GREAT EXODUS OF THE UKRAINIAN PEOPLE (the phenomenon of displaced persons in 2022)

The article examines a unique historical event – a mass “exodus” of Ukrainian civilians caused by the Russian invasion in 2022. Since February 24, 2022, about 15 million have been displaced. This

© Рущенко І.П., 2022

category can be divided into internally displaced persons (~8 million) and Ukrainians who found temporary shelter abroad (~7 million). Ukrainian refugees are a large social group whose members are united by the shared status of displaced persons and common problems typical for refugees. The article examines the internal structure of the group and five "waves" of internally displaced persons, differing in the time of exit from places of permanent residence, social composition, and attitudes. The article identifies a category of citizens who refused to leave and remained in their homes. Likewise, the paper also sheds light on the perspective of the invading power toward civilians. Firstly, the aggressor viewed civilians as hostages and means of blackmail; secondly, it provoked a mass exodus to pressure European countries; thirdly, the aggressor used local communities as a source of support for own its military; fourthly, Ukrainian civilians were used as a "biomass". It is concluded that the social capital acquired during the previous decades of Ukrainian independence played an essential role in preventing panic, chaos, and social catastrophe. The article suggests that it could be beneficial to design "exit strategies" from large cities and specific regions to ensure Ukrainian civilians' safety.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, displaced persons, refugees, large social group, Russian invasion, Russian occupation, genocide.*

Соціологи не користуються методом експерименту в тому розумінні, як це роблять фізики, хіміки, біологи і навіть психологи. Проте певні історичні періоди, коли масштабно порушується усталений соціальний ритм, можна розглядати як еквівалент соціального експерименту, що може бути предметом соціологічного дослідження. Масова втеча цивільних українців від страхіть повномасштабної війни, що буквально вибухнула 24.02.2022 р., є таким прикладом. Усе, що відбувалося в наступні дні й тижні, ще буде предметом ретельного вивчення істориків і соціологів. Проте деякі речі можна узагальнити та концептуалізувати вже у поточний воєнний період, не чекати результатів ґрунтовних і довготривалих досліджень.

Феномен переміщених осіб (англ. displaced persons або DP) як окреме соціальне явище є наслідком гострих громадянських або міжнародних конфліктів. Термін увійшов в обіг після Другої світової війни. Проблема має глобальний вимір, у структурі ООН існує окрема Агенція у справах біженців (формально біженці – особи, що перетнули національні кордони під тиском зовнішніх обставин). Вона нараховує приблизно 100 млн осіб, які залишили свої домівки в різних країнах, щоправда, серед них – 60 млн осіб залишились у своїх країнах, тобто є внутрішніми переміщеними особами¹. Український кейс є рекордним. До початку путінських війн дослідники вивчали соціальні наслідки гострих конфліктів і геноциду в Південно-Східній Азії (Камбоджа), Африці (Руанда, Сомалі, Нігерія), Центральній Америці (Гватемала) тощо [1]. Вже перша міжнародна війна за путінських часів проти суверенної Грузії обернулася загостренням проблеми біженців з районів Абхазії та Осетії й з'явилися наукові праці з цього питання [2]. Після Другої світової війни Україна не знала досвіду масштабних раптових (позапланових) переміщень народних мас. Відповідно, за часів української незалежності тематика переміщених осіб не була актуальною. І так тривало до весни 2014 р., коли почалася активна фаза гібридної війни проти України з боку Російської

¹ Війна в Україні підштовхнула до рекорду: ООН нарахувала понад 100 млн біженців у світі. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/23/7347907/>

Федерації. За даними ООН, до кінця 2014 р. вже нараховувалося понад 1 млн вимушених переселенців з Донбасу, а наступного року це число збільшилося вдвічі². Проте це була в цілому криза регіонального масштабу. Українські вчені доволі розлого висвітлювали нове для країни явище, було проведено низку соціологічних досліджень, зокрема, вивчалось питання інтеграції біженців у нових соціальних умовах, соціальне самопочуття переселенців, життєві плани тощо [3–6]. Водночас в Україні та інших країнах проводилися спостереження, об'єктом яких були сирійські біженці й так звана міграційна криза в ЄС [7]. Причина масштабних соціальних явищ в Грузії, Сирії, Україні є по суті спільною: агресивні путінські війни з використанням урбаніциду, геноциду мирного населення й маніпулюванням біженцями в інтересах агресора. У 2015 р. ми визначили вихід сирійців на європейський континент як спецоперацію, що була спрямована проти солідарності європейських країн, як певну підривну соціальну технологію³. Поточну ситуацію з українськими біженцями тримають у фокусі відомі українські соціологічні компанії, які за перші три місяці війни встигли провести власні соціологічні виміри: Соціологічна група “Рейтинг”, Міжнародний дослідницький холдинг 4Service, дослідники Інституту соціології НАН України. Проте етап концептуалізації на основі емпіричних даних ще тільки розпочинається.

Мета статті – інтерпретувати масове вимушене переміщення українців від початку повномасштабної російсько-української війни в соціологічних термінах і утворити методологічну базу подальших емпіричних досліджень явища. Метод – включене спостереження й соціологічна рефлексія поточних подій, використання соціальної статистики – дані міжнародних організацій і результати опитувань українських соціологічних служб.

Від першого дня неспровокованої збройної агресії Російської Федерації проти України почала утворюватися нова, очевидно, тимчасова соціальна спільнота – українці, що покинули власні домівки й стали втікачами від війни. Спробуємо розкрити деякі риси цієї спільноти. Отже, за кількістю маємо безпрецедентно велику соціальну групу, яка перевершила обсяги сирійських біженців, що вважалися до недавнього рекордними. На загал з місця зрушило близько третини жителів міст і сіл України. За даними експертів авторитетних міжнародних установ, чисельність групи на кінець травня становила 15 млн осіб і поділялася на дві складові – внутрішньо переміщені особи (близько 8 млн осіб) і особи, які перетнули кордони України (майже 7 млн біженців). Проте група є мінливою, її кількісні показники та структурні елементи увесь час змінювались, а з травня спостерігався активний процес повернення сімей (або окремих членів родин) до постійних місць проживання (повернулися по-

² Біженці та вимушені переселенці російсько-української війни (з 2014). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни_(з_2014))

³ Харьковский социолог: поток беженцев из Азии в Европу спровоцирован искусственно, это – удар по ЕС. *Информационное сопротивление*. 2015. URL: <https://sprotyv.info/obshchestvo/harkovskij-sociolog-potok-bezhencev-iz-azii-v-evropu-sprovocirovan-iskusstvenno-jeto-udar-po-es/>

над 2 млн біженців)⁴. У цілому маємо велику уявну статистичну групу цивільного населення, членів якої об'єднує факт втечі від війни та окупації, спільні проблеми, що члени групи мусять долати поза межами звичного існування. Група отримала і формальну ознаку через реєстрацію фізичних осіб в органах соціального забезпечення, утворення загальнодержавного електронного реєстру і набуття статусу внутрішньо переміщеної особи (ВПО); також подібні статуси було надано українцям в країнах ЄС. Статус давав можливість сім'ям отримувати державну допомогу й підтримку з боку міжнародних організацій.

На відміну від 2014 р. уся країна була занурена у небезпеку воєнного часу, по всіх областях наносилися ракетно-бомбові удари. Отже, вихід набув глобального, а не регіонального характеру. Змінилися й вектори переміщення. Європа широко розкрила двері для українців. Цікаво порівняти структуру груп переміщених осіб початку гібридної російсько-української війни та 2022 р. (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Структура групи переміщених осіб станом на березень 2015 р.

Країна локалізації або напряму переміщення	Процентна частка, %
Україна	59,4
Росія	33,2
Білорусь	4,3
Польща	2,3
Інші країни	0,7

Джерело: складено автором за: Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015). URL: <https://www.humanitarianresponse.info/node/69012>

Таблиця 2

Структура групи переміщених осіб станом на травень 2022 р.

Країна локалізації або напряму переміщення	Процентна частка, %
Україна	53,6
Польща	23,4
Румунія	6,4
Росія	6,1
Угорщина	4,3
Молдова	3,1
Словаччина	3,0
Білорусь	0,1

Процентні частки розраховано за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ)⁵ та Міжнародної організації з міграції (МОМ)⁶.

⁴ За даними ООН з України вже виїхали понад 6,5 мільйона біженців. *АрміяInform*. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/23/za-danymy-oon-z-ukrayiny-vzhe-vuyihaly-ponad-65-miljona-bizhencziv/>

⁵ Там само.

⁶ Needs Growing for Over 8 Million Internally Displaced in Ukraine. 10 May 2022. URL: <https://greece.iom.int/news/needs-growing-over-8-million-internally-displaced-ukraine>

Структура напрямів переміщення 2022 р. є помітно відмінною: близько 46% українців перетинали державний кордон і шукали безпечне перебування в інших країнах (або використовували їх як транзитні території). У 2015 р. тільки 3% біженців перетнули західні кордони, у 2022 р. – 40,2%.

У структурі групи переміщених осіб 2022 р. яскраво переважали жінки й неповнолітні особи. Особливо в тій частині, що перетинала зовнішні кордони. За даними онлайн-опитування “Українські біженці в Європі”, яке проводив Міжнародний дослідницький холдинг 4Service на початку квітня 2022 р. (3027 опитаних у 36 країнах Європи), частка жінок, які відповідали на питання анкети, становила 93%, чоловіків – 7%⁷. Це є наслідком особливостей правового режиму воєнного стану, коли дозвіл на перетин кордону мала лише обмежена група дорослих чоловіків. Проте жінки й діти переважають і всередині України. Так, за даними опитування Соціологічної групи “Рейтинг”, серед внутрішньо переміщених осіб, що перебувають у Львівському регіоні, 62% – це жінки (половина з них мають дітей віком до 17 років), 38% – чоловіки; дві третини переселенців є жителями східних областей України, 19% – прибули з центральних регіонів, 18% – з південних⁸.

Рух звичайних українців зі Сходу, Півночі та Півдня країни у західному напрямку навесні 2022 р. є унікальним феноменом за своїм масштабом і резонансом у світі, явище потребує власної назви, щоб назавжди закарбуватись у колективній свідомості українців. І з цих міркувань ми пропонуємо словосполучення “великий вихід українського народу”. “Великий вихід” є певною мірою метафорою, що має алюзію з відомим біблійним сюжетом. Українці не мали свого Мойсея і держава не брала до певного моменту на себе функцію регулятора процесу, але у цьому спонтанному на першому етапі русі було щось епічне й біблійне. Можливо, обидва кейси об’єднує бажання втечі від ворога, хоча українці і не шукали собі іншої Батьківщини.

Доля цивільних під час повномасштабної війни попередньо в країні не обговорювалася. Держава до такого сценарію не готувалася, а отже, планової евакуації у перші тижні не було. А чи потрібні такі плани на випадок масштабної безпекової кризи? Мабуть, що так. Організація хоч і з недоліками завжди краща за хаос. Люди на першому етапі діяли інстинктивно, стихійно й самостійно, а вже згодом держава почала втручатись у цей процес; і в деяких випадках владним інституціям вдавалося проводити організовану евакуацію населення, переважно із сіл і невеликих міст, які потрапляли в зону бойових дій.

“Великий вихід” був результатом військової тактики росіян – урбаніцид, знищення цивільних об’єктів, терористичні дії проти мирного населення з елементами гено-

⁷ Українські біженці в Європі. Дослідження поведінки та настроїв українців, що вимушені були виїхати в Європу внаслідок війни в Україні. 4service. 2022. URL: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinki-ta-nastroiyiv-ukrayintsiv-shho-vimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini/>

⁸ Львівщина в умовах війни: погляди мешканців міст та переселенців. Соціологічна група “Рейтинг”. 13–23 травня 2022. URL: <https://www.slideshare.net/Ratinggroup/rglviv-region052020presspdf-251891172>

циду. Кілька парламентів країн визнали дії росіян в Україні геноцидом. Американський історик Т. Снайдер доводив факт геноциду в інтерв'ю, присвяченому подіям в Україні, посилаючись на положення Конвенції ООН 1948 р. Зокрема, він звертає увагу, що вже до початку так званої “спеціальної операції” особисто В. Путін і його пропагандисти застосовували щодо українців геноцидну лексику, не визнаючи сам факт існування незалежної української держави й окремого українського етносу⁹. Пересічним українцям було від чого тікати й інстинктивно вони чинили правильно.

Класичним прикладом тактики терору проти мирного населення є доля громади м. Харків, що зазнавала ракетно-бомбових й гарматних ударів протягом усієї воєнної кампанії. Харків росіяни практично не штурмували, вуличні бої не велися (крім 27.02.2022 р., коли у місто прорвалися ворожі ДРГ). Проте щодня місто зазнавало хаотичних обстрілів з усіх видів далекобійної зброї, яка була здатна руйнувати житлові будинки й вбивати цивільне населення. Такі дії інакше, як терористичними, розцінити неможливо, відбувалося свідоме залякування цивільного населення (лат. *terror* – це жах) й фактичне його витіснення з міста. Виник термін – “звуковий тероризм”. Людей лякали вибухи або “приходи”, які супроводжувала сирена повітряної тривоги; виснажувала потреба постійно спускатись до підвальних приміщень, безперервно шукати безпечні локації (дехто понад два місяці ночував у бомбосховищах і на станціях метрополітену) тощо. Це занурювало певну частку громадян у стан хронічного стресу, виникали психічні й психологічні розлади, у багатьох жителів природно виникало бажання втекти від жахиття війни. У відносно мирних містах, в Центрі та на Заході, у людей також виникало нервово напруження через загальну невизначеність й очікування гіршого, періодичні сигнали повітряної тривоги, окремі руйнування інфраструктури внаслідок ракетних пусків. Усе це спричиняло “вихід” населення.

У структурі стихійного (стохастичного) процесу руху населення можна помітити кілька якісно відмінних стадій або хвиль біженців.

Перша хвиля. Сформувалася зранку 24.02.2022 р., коли міжміські дороги вже заповнили приватні авто, що рухались у західному напрямку. Її становили переважно представники українського середнього класу з великих міст; люди активного віку, які заздалегідь обмірковували подібну можливість, серйозно ставилися до інформації про зосередження російських військ на кордоні, а дехто вже зібрав тривожні валізи, мав запас бензину (перша хвиля котилася буквально на власних колесах); сім'ї з дітьми, які були особливо мотивовані на безпечне існування. Такі особи мали досвід подорожувань та навички прокладання маршрутів, використовуючи ресурси інтернету, вони швидко активізували певні соціальні зв'язки, що визначали проміжні або кінцеві точки маршрутів. У першій хвилі переважали рішучі й вольові люди, що мислили тверезо і розуміли: старого життя вже не буде, почалася нова ера війни, пасивно чекати кращого не доводиться. Вони інтуїтивно відчували те, що добре засвоїли сирійці: велике

⁹ Тімоті Снайдер: Докази геноциду в Україні і відмінності між російським і українським суспільством. *Хвиля*. 06.06.2022. URL: <https://hvylya.net/analytics/253752-timoti-snyder-dokazi-genocidu-v-ukrajini-i-vidminnosti-mizh-rosiyskim-i-ukrajinskim-suspilstvom>

місто, яке атакує ворог, треба покидати якомога раніше, оскільки щодня імовірність успішного виходу зменшується.

Друга хвиля. Переважна частка осіб, які покинули оселі, потрапивши у “соціальну воронку”, яка утворилася приблизно через перший тиждень війни. Щодня посилювався психологічний тиск, з одного боку, на фоні бомбардувань, з іншого боку, сугестивний вплив чисельних прикладів, коли виїжджали родичі, сусіди, знайомі. Ефект “соціальної воронки” особливо був помітним у великих містах, натомість селяни до останнього чіплялися за власні домогосподарства. Ця хвиля увібрала представників різних соціальних верств, хоча люди з кращим фінансовим становищем мали більшу свободу дій і кращі сподівання влаштуватись у новій локації; використовувався будь-який вид транспорту, зокрема евакуаційні поїзди. Панічні настрої виштовхували сім’ї у дорогу. Драматизм ситуації підсилювався тим, що ніхто не розумів свого майбутнього (зокрема, чи доведеться побачити знову свою оселю).

Третя хвиля. Формувалася за мірою того, як взялися за справу державні служби та волонтерські спільноти, і почали діяти евакуаційні програми, “зелені коридори”. Організовані потоки біженців виникали в найгарячіших точках, де велися бойові дії, спостерігалися масові руйнування, люди залишалися без житла, кожний зайвий день міг бути вже останнім у житті. З огляду на психологічний стан, це були особи, які відкладали втечу до останнього, вагалися, не мали ресурсів ані фінансових, ані вольових, і тепер “плили за течією”, з огляду на соціальний, – найменш соціально захищені особи. Проте були винятки, і наш концепт хвиль біженців є “чистим ідеальним типом”, а в реальному житті завжди виникають складні комбінації.

Четверта хвиля або хвиля останньої надії. Люди виривались із сіл, містечок і міст неорганізовано та стихійно у той момент, коли окупанти вже заходили до населеного пункту, встановлювали свої блок-пости, починалися акти вбивств, насильства, мародерства. Це найнебезпечніша та найдраматичніша хвиля, оскільки не всім вдавалося благополучно покинути населені пункти й добратися до вільних територій. Зафіксовано факти розстрілу цивільних у легкових машинах, колони піших людей потрапляли під мінометні обстріли, жителів не випускали на блок-постах, грабували, принижували. З цієї хвилі треба виокремити долю громадян України, які були примусово вивезені на територію Російської Федерації (під прикриттям турботи про їхнє життя) або самостійно долали російський кордон, оскільки не мали можливості перетнути лінію фронту. Певна частина цих біженців після потрапляння до РФ кружними шляхами прямували до Європи, а потім поверталися в Україну (якщо це було їх метою). Подібні випадки не були унікальними, східний кордон перетнуло близько 1 млн українців. Складається обґрунтоване враження, що росіяни мають на меті покращити власну демографічну ситуацію завдяки українцям, сподіваються, що значна чисельність біженців погодиться на життя в Російській Федерації або не матимуть ресурсів долати складний шлях на Батьківщину. Ось чому росіяни квапилися вивозити українських громадян за тисячі кілометрів від кордону, зокрема до Сибіру та Далекого Сходу.

П'ята хвиля або післяокупаційний вихід на підконтрольну Уряду України територію. Вихід з тимчасово окупованих територій (Запорізької, Херсонської областей) після стабілізації фронту. Це є доволі показовий рух тієї частки населення, яка не може змиритися з окупаційними порядками. Такий потік біженців спостерігався з ОРДЛО з 2014 р., коли жителі окупованих районів після близького знайомства з “руським міром” обирали життя на підконтрольній Уряду України території. Окупанти не перешкоджали цьому руху населення (хоча спостерігалось і протилежне), очевидно, розраховували, що з особами, які залишаються, простіше “домовитися”. На наш погляд, росіяни могли б і погодитися на повне знелюднення захоплених територій, що було б для них прийнятним сценарієм “остаточного вирішення українського питання”. Проте це суто теоретична можливість.

На нашу думку, внаслідок “великого виходу” в населених пунктах залишалось 20–40% жителів (наприклад, у під’їзді міської висотки могло залишитися 3–4 заселені квартири). Хто ж залишався до останнього? На наш погляд, це були такі категорії громадян:

– особи, які перебували на державній службі, управлінці різних категорій; які належали до професійних груп, потрібних для функціонування міста; які знайшли собі заняття на користь інших людей і за власним розумінням працювали на переомогу (волонтери). Отже, перша категорія – “потрібні люди”, вони евакуювалися в останній момент або залишалися на окупованій території внаслідок різних особистих причин;

– вперті так би мовити “філософи-фаталісти”: принципово відмовлялися від втечі або евакуації, знаходили цьому виправдання на кшталт “прилетить так прилетить”, “це моя земля – чому я буду втікати?” тощо;

– люди похилого віку, нетранспортабельні хворі. Перші могли рішуче відмовлятися від пропозиції молодших членів сім’ї на виїзд (таких історій чутно безліч), що становило справжню гостру дилему для родини. Сім’ї через це або розривалися, або дорослі діти зазнавали великого болю при розлученні, а вже на відстані намагалися підтримати залишених членів родини;

– “люди підземелля” – особлива категорія жителів, з огляду на змінений психологічний стан окремих індивідів, які місяцями переховувались у підвальних приміщеннях, бомбосховищах, вважаючи, що це є оптимальною стратегією поведінки, коли місто піддається бомбардуванням. У “людей підземелля”, очевидно, розвинулася фобія відкритих просторів і гострі слухові реакції на будь-який гуркіт, і підняти їх на поверхню було не простим завданням (як показав досвід харківського метрополітену на момент відновлення руху поїздів); вони потребували психологічної допомоги;

– селяни, жителі передмістя, які були прикуті до своїх господарств, тварин і не уявляли себе поза цим, сподівались, що “якось воно буде”;

– декласовані елементи, дрібні злочинці, яким байдуже, чия буде влада у місті або селі, проте вони відчували виключно сприятливу для себе ситуацію щодо перспектив мародерства, грабунку, пияцтва й “вільного життя”;

– потенційні колабораціоністи, любителі Путіна, особи, які відверто очікували на “руський мір” і навіть розраховували поліпшити своє становище при окупантах. Для них Україна вже є ворожою територією, то треба, міркували вони, якось пересидіти, хоч і у підвалі, а потім радіти “асвабадітелям”.

Де оселялися українські вимушені переселенці? По-перше, у передмісті, на власних дачах, у селах, якщо туди не дійшла війна. По-друге, у сусідніх областях або у віддалених районах області (наприклад, чимало харків’ян пересиджували лихі часи у Полтавській області). По-третє, в центральній частині України, у внутрішніх областях, відносно далеких від лінії фронту. Близьке розташування локації мало свої переваги: якщо місто не окуповане, то можна періодично навідуватися до осель або за потреби вчасно стати до роботи. По-четверте, на заході країни, у прикордонних з Європою регіонах, куди чимало людей потрапили з російського прикордоння, рухаючись на захід; більше за інших прийняла Львівська область, а максимально безпечним виявилося Закарпаття. По-п’яте, в країнах ЄС та інших країнах. Європейці доволі організовано та прагматично зустріли потоки українців (на відміну від історії із сирійцями). Глави МВС країн ЄС погодили між собою план з 10 пунктів, як краще організувати прийом українських біженців. Українці отримали нечувані преференції й солідарність, що суттєво розвантажило гуманітарну ситуацію всередині країни та виявилось реальною підтримкою як для конкретних сімей, так і для Уряду України.

Питомою рисою “великого виходу” є те, що він здійснювався в епоху інформаційного постіндустріального суспільства масового споживання. Це певним чином відрізняло ситуацію навіть від сирійського досвіду, хоча історична різниця була у 6–7 років. Українці не мандрували дорогами пішими колонами, використовувалася сучасний транспорт (крім авіасполучення, яке було повністю припинено в перші години навали); комунікації здійснювалися завдяки інтернету, соціальним мережам, месенджерам і сучасній телефонії. Актуальна інформація певною мірою полегшувала рух біженських потоків. Важливу роль зіграла модерна банківська система, безготівкові розрахунки, картки, що працювали не тільки в регіонах України, але й в інших країнах.

Російсько-українська війна 24.02.2022 р. трансформувалася з формату гібридної проксі-війни до моделі класичної тринітарної війни, де є більш-менш чіткий поділ на державу, збройні сили й цивільне населення. Доля цивільного населення, його роль у конвенційній війні у нас завчасно не обговорювалися. А це не менш важлива тематика, ніж суто військовий дискурс. Цивільне населення, яке не бере безпосередньої участі в обороні держави, становить не менше ніж 90% всього населення. Ця частка навіть виросла, порівняно з класичними війнами XIX або XX століть, де велика чисельність населення була задіяна як в діючих арміях, так і у воєнному виробництві. Не зайвим буде поставити запитання: “Чим для протиборчих країн є цивільне населення? Які стратегія і тактика спостерігалися в цьому сегменті великої війни?”

Російське військово-політичне керівництво намагалося максимально використати цивільне населення для досягнення стратегічних і тактичних цілей військової кампанії, мало ту перевагу, що театром воєнних дій була територія противника. По-перше, росіяни дивилися на українців як на заручників у межах відпрацьованої у Чечні та

Сирії тактики масового військового терору, коли через страждання цивільних здійснюється моральний тиск на владу країни-жертви агресії. По-друге, вони розраховували на те, що виникне величезна хвиля біженців або “цунамі біженців”, що мала затопити країни Європи та викликати внутрішню кризу в ЄС, як це було у 2015–2016 рр., коли держави сперечалися й сварилися через квоти на сирійських біженців і не мали спільної стратегії вирішення гуманітарної кризи. Агресори фактично не заважали втечі з Києва, Харкова, Дніпра й інших великих міст, населення яких й створювало уявне цунамі. Проте чинили перешкоди евакуації мирних жителів з Маріуполя, оскільки саме там населення мало відіграти роль колективного заручника. По-третє, українці мали забезпечувати агресора усім тим, чого не вистачало і з чим не впоралася його військова логістика. Окрема мова про брутальне мародерство та злочинні дії, які задовольняли темні сторони “загадкової російської душі”. Ця ганебна складова завжди спостерігалася в історії московських війн, а для особового складу армій агресора ще й становить додаткову мотивацію участі у воєнній кампанії. Елементи геноциду, очевидно, планувалися заздалегідь, співробітники ФСБ мали на руках списки українських патріотів, місцевих активістів, учасників АТО, за якими здійснювалися репресії, катування, вбивства, а військове командування агресора дозволяло підлеглим вести невибірковий вогонь по цивільних на вулицях українських міст і сіл. Терор історично завжди використовувався росіянами як основа для подальшого колоніального панування: якщо зламати волю, то людьми, на їхнє переконання, набагато легше керувати.

На наш погляд, більш ґрунтовною є стратегія Російської Федерації щодо перетворення українців на росіян. Саме цим можна пояснити організоване вивезення українських біженців до далеких регіонів Росії. На окупованих територіях, які через “великий вихід” ставали певною мірою “очищеними” від активної частини українського суспільства, поспіхом розгорталася кампанія русифікації. “Денацифікація” попутінські фактично означає деукраїнізацію, оскільки в очах окупантів українець є нацистом. Ми вже висловлювали думку, що поточна війна має міжцивілізаційний характер [8], а саме такі війни є тривалими, упорними, найбільш жорстокими. Війна точиться не тільки за території, але й за цінності. Росія експортує “руський мір”, і тепер вже не у гібридний спосіб або завдяки “м’якій силі”, а шляхом примусу й терору. Навіть більшовики таке вважали непотрібним і небезпечним, вони загравали з місцевою інтелігенцією й простим людом, виробили так звану “ленінську національну політику”, що, на перший погляд, вела до національного відродження, але в перспективі – до радянської та русифікації. Російське сучасне керівництво явно поспішає, пропагандисти твердять, що не можна залишати “українське питання” наступним поколінням. Цивільні українці, які залишилися на окупованих територіях, є для росіян біомасою, яку треба швидко переробити за лекалами “руського міра”. Починати треба з дітей, отже, змінювати шкільні програми, спалювати українські підручники, завозити російські книжки, проводити перенавчання вчителів, а також замінювати символи (від прапорів на адміністративних будівлях до назв вулиць) і відключати українські інформаційні канали, тотально проваджувати російську пропаганду. В “руському мірі” немає місця

українству, доля українців, що залишилися в окупації, є трагічною: вони або мають відмовитися від ідентичності, отримати російські паспорти або бути знищеними.

Яку роль відіграє цивільне населення з боку України? У теоретичній площині положення цивільного населення в горнилі великої битви ще до кінця не проговорено і не з'ясовано. Перша й неслухна думка полягає в тому, що цивільні заважають військовим, є певним тягарем для держави, тобто відволікають сили від кривавої боротьби, заважають оперативним діям. Певною мірою можна зрозуміти військових. Так, командир 95-го ОДШБ Збройних сил України, Герой України Є.В. Шаматалюк повідомив журналістам під час інтерв'ю: *“Було б набагато легше воювати, якби цивільні люди відразу залишали населені пункти, коли ми їх просимо. Тоді було б набагато менше жертв і серед цивільного населення, і серед військових. Але, на жаль, це не всі ще розуміють”*¹⁰. Проте думка, що цивільні тільки заважають, є поверховою і необгрунтованою. Цивільне населення – потужний ресурс, резерв і соціальна база в тотальній боротьбі за виживання України. По-перше, абсолютна більшість цивільних, зокрема переселенців, з перших днів війни певним чином допомагала війську й країні. За даними телефонного загальноукраїнського опитування Соціологічної групи “Рейтинг”, що проходило у березні 2022 р., 80% респондентів допомагають війську й працюють на перемогу¹¹. Допомога є різноманітною: фінансовою, матеріальною, розвідувальною, інформаційною, волонтерською, а також у вигляді опору ворогу на захоплених територіях тощо. По-друге, цивільні, насамперед, жінки й діти, є генофондом нації. В історії були випадки, коли на полях битв гинуло більшість чоловіків у репродуктивному віці, а потім нація відроджувалася завдяки збереженим життям іншої частини суспільства. Убезпечення цивільних є надією на відродження та існування нації у майбутньому. По-третє, сім'ї в тилу є мотивом для воїнів боронити країну, вони надихають захисників і породжують сенс участі у кривавій битві. По-четверте, цивільні не дають згаснути економіці, праця й бізнес під час війни є потужним фактором національної безпеки. Таким чином, третя складова тринітарної моделі війни заслуговує на те, щоб про неї дбати ще у мирні часи й готувати для спротиву не тільки військо, але й розробляти стратегію щодо цивільного населення.

“Великий вихід” наповнив матеріальним змістом теорію соціального капіталу. Від площини суто абстрактних дискусій концепт соціального капіталу у лічені години й дні перетворився на дороговкази руху біженців. Ми бачимо три виміри соціального капіталу, в межах яких біженці знаходили підтримку: 1) особистий, 2) громадянський, 3) інституційний (державний). На першому рівні відбувалась актуалізація набутих особами соціальних зв'язків, якими скористалися мільйони біженців, щоб слідувати певним маршрутом, зупинятися, мати тимчасове житло та допомогу від близьких, ро-

¹⁰ Логвиненко А., Лисенко С. Євген Шаматалюк, командир батальйону 95 ОДШБ, Герой України. Було б легше воювати, якби люди залишали населені пункти, коли ми їх просимо. *Укрінформ*. 29.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3494876-evgen-samataluk-komandir-bataljonu-95-odsb-geroj-ukraini.html>

¹¹ Опитування групи “Рейтинг” про настрої українців під час війни. 2022. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/171/opituvannya-grupi-reiting-pro-nastroi-ukrainciv-pid-cas-viini>

дичів, контрагентів, давніх знайомих, які виявляли бажання допомогти; іноді приходили на допомогу навіть незнайомі люди або склалися довірчі відносини завдяки знайомим. Так, за даними опитування компанії 4Service, 55% респондентів обирали ту країну для тимчасового проживання, де перебували їхні знайомі або родичі. Сучасні засоби комунікації та потенціал довіри тут відігравали вирішальну роль. Громадянський рівень соціального капіталу включав підтримку з боку громадянського суспільства, яке фактично сформувалося за роки незалежності й довело свою дієвість в останні роки, від Помаранчевої революції й донині. Бажання працювати не на себе, а на громаду та суспільство, навички самоорганізації й вміння спільно вирішувати складні завдання є прямими інвестиціями у соціальний капітал. Виникнення потужного волонтерського руху було прогнозованою подією, окремим напрямом стала праця волонтерів з переселенцями на вокзалах, у центрах для біженців тощо. Доволі часто саме це виявлялося рятівним колом для переселенців, які тікали буквально “у нікуди”. Окремо варто зазначити про горизонтальні соціальні мережі, які було закладено ще до війни, а потім вони відіграли важливу роль. Так, протестантські деномінації робили без зайвого розголосу й уваги преси велику справу: опікувалися “братами та сестрами”, що опинились у скрутному становищі, розробляли логістику евакуації, визволяли членів церкви з окупованих територій, навіть російських міст, забезпечували біженців транспортом, житлом на безоплатній основі. Це приклад того, як може працювати соціальний капітал у межах громадського об’єднання, організації, що має свої філії у різних регіонах і містах країни. Третя складова – інституції, які спрямовані на соціальне забезпечення громадян і працюють під керівництвом держави або органів місцевого самоврядування. Вони також відіграли помітну роль, здійснювали реєстрацію переміщених осіб, створили електронну базу даних, розподіляли грошові кошти державних субсидій, гуманітарну допомогу, зокрема співпрацювали з міжнародними благодійними організаціями.

Саме накопичений за роки незалежності соціальний капітал на трьох зазначених рівнях не дав гуманітарній кризі перетворитися на апокаліпсис, який міг теоретично зруйнувати український соціум (можливо, ворог розраховував і на це). В Україні не виникли великі табори біженців, як це спостерігалось в різні часи на Близькому Сході та в інших регіонах. І це також певна похідна українського соціального капіталу. Третина українського суспільства певною мірою організовано (якщо можна стихійний процес визначати в термінах організованості) пройшла дорогами України й Європи, а потім почала зворотний рух до своїх осель. Який процент цивільних втратить Україна внаслідок великого виходу, ще незрозуміло, але за світовим досвідом він може бути доволі помітним. За даними опитування компанії 4Service, ситуація щодо повернення є такою: твердо налаштовані на повернення близько 75% респондентів; радше повернуться – 14%; радше не повернуться – 4,0%; не планують повертатися – 3%; не змогли визначитися – близько 4% (1% у перерахунку на загальну чисельність осіб, які виїхали за межі країни, дорівнює близько 70 тис. осіб). Втрати будуть, населення України в черговий раз зменшиться через політику й дії підступного сусіда.

Висновки. “Великий вихід українського народу” виявився експериментом перевірки на міцність України як суспільства. Спонтанний процес виходу великою мірою базувався на соціальному капіталі, накопиченому останніми десятиліттями, а також на потенціалі довіри всередині країни та солідарності з українцями з боку європейців, які де-факто визнали нову політичну націю частиною старої Європи. Не виправдалися сподівання ворога, що вихід цивільного населення спричинить непоправний для країни хаос, а потім зруйнує цілісність об’єднаної Європи. Українці під час лихоліття проявили свої природні здібності: раціоналізм, розсудливість, швидкий розум, вміння адаптуватися до нових соціальних умов, вміння гуртуватися у складні часи. Інстинктивно правильно вони вирішили: якщо з нас немає користі в місцях, які знаходяться під важкими ударами ворога, краще подбати про себе, дітей, сім’ю. “Вихід” є виправданим з прагматичних міркувань, оскільки він не тільки зменшує кількість жертв війни, але й покращує гуманітарну ситуацію в кризових зонах, дозволяє владі на місцях більш ефективно маневрувати продовольчими ресурсами й забезпечувати усім необхідним населення, яке залишається на підконтрольній Уряду України території. Подібні форс-мажорні ситуації потрібно передбачувати, моделювати ще до того, як вони настають. Так, комп’ютерна модель “виходу”, яка містить різноманітні параметри, наявні ресурси, може стати в пригоді в час “Ч”, і маючи її на руках, влада й громадські структури зможуть більш ефективно впливати на ситуацію. Після закінчення великої війни за незалежність України варто по-новому подивитися на увесь комплекс питань цивільної безпеки. Азам збереження життя й моделям поведінки у надскладних умовах воєнної або будь-якої іншої кризи треба навчатися з дитинства. На жаль, світ не стає безпечнішим, гуманнішим і комфортнішим, оскільки продовжують існувати відверті сили зла. Зло стає більш витонченішим або “плинним”, як його визначає З. Бауман [9]. І нам потрібно навчитися жити в цьому світі й відстоювати власні інтереси поруч з агресивним сусідом попри “погану географію”.

Список використаних джерел

1. Colletta N.J., Cullen M.L. Violent conflict and the transformation of social capital: Lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala, and Somalia. Washington, D.C.: World Bank Group, 2000. <https://doi.org/10.1037/e504042013-001>
2. Mitchneck B., Mayorova O.V., Regulska J. “Post”-conflict displacement: isolation and integration in Georgia. *Annals of the Association of American Geographers*. 2009. Vol. 99. № 5. P. 1022–1032. <https://doi.org/10.1080/00045600903279408>
3. Лібанова Е.М. Вимушене переселення з Донбасу: масштаби та виклики для України (за матеріалами наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 жовтня 2014 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2014. № 12. С. 15–24. <https://doi.org/10.15407/vsn2014.12.015>
4. Середа Ю.В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С. 29–41. <https://doi.org/10.15407/socium2015.03.029>
5. Задорожна С.М., Карпова І.Г. Відношення населення приймаючих громад до внутрішньо переміщених осіб. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 2 (10). С. 43–55.

6. Кердивар В.В., Христенко В.С. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту: монографія. Харків: Нац. ун-т цивільного захисту України, 2021, 143 с.
7. Солодько А., Фітисова А. Міграційна криза в ЄС: статистика та аналіз політики. *Cedos*. 2016. URL: <https://cedos.org.ua/researches/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky/>
8. Рущенко І.П. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020, 436 с.
9. Бауман З., Донскіс Л. Плинне зло. Життя без альтернатив. Київ: Дух і Літера, 2017, 216 с.

Отримано 13.06.22 та оновлено 16.06.22

References

1. Colletta, N.J., Cullen, M.L. (2000). Violent conflict and the transformation of social capital: Lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala, and Somalia. Washington, D.C.: World Bank Group. <https://doi.org/10.1037/e504042013-001>
2. Mitchneck, B., Mayorova, O.V., Regulska, J. (2009). "Post"-conflict displacement: isolation and integration in Georgia. *Annals of the Association of American Geographers*, 99, 5, 1022-1032. <https://doi.org/10.1080/00045600903279408>
3. Libanova, E.M. (2014). Forced displacement from Donbass: scale and challenges for Ukraine. Information from scientific report at the meeting of Presidium of NAS of Ukraine October 8, 2014. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr. – Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 12, 15-24. <https://doi.org/10.15407/visn2014.12.015> [in Ukrainian]
4. Sereda, Yu.V. (2015). Social capital of internally displaced persons as a factor of local integration in Ukraine. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 3 (54), 29-41. <https://doi.org/10.15407/socium2015.03.029> [in Ukrainian]
5. Zadorozhna, S.N., Karpova, I.G. (2017). Attitude of host communities residents towards internally displaced persons. *Social work issues: philosophy, psychology, sociology*, 2 (10), 43-55 [in Ukrainian]
6. Kerdivar, V.V., Khrystenko, V.Ye. (2021). Victim syndrome in internally displaced persons from the zone of local military conflict: a monograph. Kharkiv: National University of Civil Defence of Ukraine [in Ukrainian]
7. Solodko, A., Fitisova, A. (2016). Migration crisis in the EU: statistics and policy analysis. *Cedos*. URL: <https://cedos.org.ua/researches/mihratsiina-kryza-v-yes-statystyka-ta-analiz-polityky/>
8. Rushchenko, I.P. (2020). War of civilizations: anatomy of the Russian-Ukrainian conflict. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian]
9. Bauman, Z., Donskis, L. (2017). Elusive forms of evil. Life without alternatives. Kyiv: Duh i Litera [in Ukrainian]

Received on 13.06.22 and updated on 16.06.22